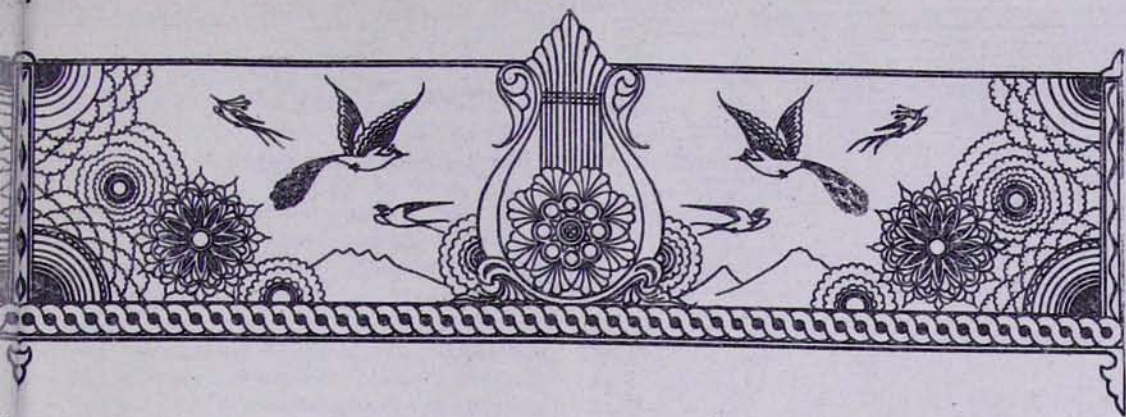




Ս. ՔՈՒԱՆՋՅԱՆ

ՏՐԱՆՍԻԼՎԱՆԻԱՅԻ ՀԱՅԵՐԻ ՊԱՅՔԱՐԸ
ԱԶԳԱՅԻՆ ԻՆՔՆՈՒՐՈՒՅՆՈՒԹՅԱՆ ՊԱՀՊԱՆՄԱՆ ՀԱՄԱՐ
(ԺԷ ԴԱՐԻ ՎԵՐՋԻՅ ՄԻՆՁԵՎ Ի ԴԱՐԻ ՍԿԻՋԲԸ)

Հայկական հնագույն գաղթավայրերի պատմության մեջ իր արժանի տեղն ունի նաև Տրանսիլվանիայի հայ գաղութը, որի առաջացման ակունքները հասնում են մինչև Ժ—ԺԱ դարերը։ Այդ դարերից սկսած մինչև ԺԷ դարը Տրանսիլվանիայում հայեր են ապրել և այնտեղ հայկական գաղութ և թեմ է գոյություն ունեցել։ Այդ ապացուցվում է «հայ» (armean, örmén), «հայկական», ինչպես և հայերեն այլ բառերից կազմված տրանսիլվանյան տեղանուններով և բազմաթիվ հայ անձնավորությունների հիշատակությամբ։ Սակայն երկար դարերի ընթացքում Տրանսիլվանիայի հայերը կա՛մ ձուլվել են տեղական ժողովուրդների մեջ և կա՛մ գաղթել այլ վայրեր և այդ պատճառով էլ ԺԷ դարի կեսին նրանց թիվը շատ նոսրացած պետք է չլինի։ Նույնպես, 1654 թվականին Մոլդովայից Տրանսիլվանիա անցնող հայ գաղթականությունը չնայած մի քանի բաղադրներում հաստատվեց, այնուամենայնիվ շատ փոքր նշանակություն ունեցավ և պատմության մեջ մնաց «փոքր գաղթականություն» անունով։

Տրանսիլվանահայ հիմնական մեծ գաղութը կազմավորվեց սկսած 1672 թվականից, երբ մեծ թվով հայեր հարևան Մոլդովայից

գաղթեցին Տրանսիլվանիա։ Հայերը ժամանակի ընթացքում տարածվեցին Տրանսիլվանիայի բազմաթիվ քաղաքներում, ավաններում և անգամ գյուղերում։ Ցրված լինելը եթե մի կողմից՝ հայերի խաղացած դերի շնորհիվ ցույց էր տալիս նրանց տեսակարար կշիռը, չնայած իրենց փոքրամասնությանը, երկրի կյանքում, ապա մյուս կողմից ազգային դիմազդի պահպանման տեսակետից այն շատ վատ էր։ Բանն այն է, որ ցրվածությունը նպաստում էր իրենց ազգային ինքնությունը անհամեմատ շուտ կորցնելու ընթացքին։ Այս տեսակետից շատ ավելի կենսունակ եղավ Տրանսիլվանիայի հայերի կյանքը իրենց նշանավոր կենտրոններում։ Առավել կարևոր հանդիսացան տրանսիլվանահայերի կառուցած հայաքաղաքները՝ Գեոլան (լատիներեն՝ Armenopolis, գերմաներեն՝ Armenierstadt, հունգարերեն՝ Örményvaros, նաև Szamosújvár) և Եղիսաբեթուպոլիսը (լատիներեն՝ Elisabethopolis, գերմաներեն՝ Elisabethstadt, հունգարերեն՝ Erzsebetváros, այժմ՝ Դումբրովեն)։ Տրանսիլվանիայի հայերի երկրորդական կենտրոններից էին Զուրջովը (այժմ Գեորգեն) և Սեպվիզը (այժմ Ֆրումոսաս)։ Ինչպես Մոլդովայում, այնպես

էլ Տրանսիլվանիա գաղթելուց հետո, հայերը, բացի հոգևոր իշխանությունից, ունեցան նաև քաղաքային ինքնավարական հիմնարկներ, ինչպես իրենց քաղաքապետ-դատավորը, քաղաքային վարչությունները 12 ժեռերի խորհրդով, դատարանով և հարյուրոց ժողովով, արհեստագործական, աւետարական և հոգևոր եղբայրությունները և այլն: Ավելի քան 300 տարի Մոլդովայում հայերը իրենց ինքնուրույն նշանակալից կյանքը ունենալուց հետո, նրանց հետնորդները շուրջ 200 տարի էլ Տրանսիլվանիայում կարողացան պահպանել իրենց հայկական երանգը, միևնույն ժամանակ նաև կարևոր դեր խաղալով հյուրընկալ երկրի տնտեսական, քաղաքական և մշակութային կյանքում: Սակայն հայերը իրենց ինքնուրույնությունը հեշտ միջոցներով չեն պահպանել, այլ դարավոր պայքար են մղել ամեն տիպի խորթ և անհարազատ հակադեմոկրատիկ դեմ: Այսպիսով Տրանսիլվանիայի հայերի պատմություն ցարդ համարյա մոռացության մատնված, սակայն ամենաբնորոշ երևույթներից էր նրանց մղած համառ ու երկարատև պայքարը հանուն իրենց ազգային ինքնուրույնության պահպանմանը, որը հատկապես արտացոլվեց իրենց հնավանդ սովորույթներին և հայրենի ավանդություններին ամուր կառչած լինելու հանգամանքով:

Եթե ցարդ մասամբ բավարար չափով են ուսումնասիրված Լեհաստանի հոծ հայ գաղութի բռնի դավանափոխ լինելու պատմությունը և նրա տխուր հետևանքները, ապա պետք է նկատել, որ մինչև այժմ էլ համարյա շարունակում են սովորելու տակ մնալ Տրանսիլվանիայի հայության դավանափոխության նույնքան տխուր շարժառիթները և նույն ժամանակ ավանդապահ հայերի մղած պայքարը վերջինիս դեմ: Այդ անշուշտ նրանից է, որ ցարդ չի գրված Տրանսիլվանիայի հայ գաղութի ամբողջական պատմությունը, իսկ նրա երկու հայաքաղաքների մասին գրված մենագրություններն էլ, չնայած իրենց փաստական հարուստ տվյալների, ոչ միայն չեն բացահայտել հայերի միջև լատինամոլության դեմ մղված պայքարը, այլ, ընդհակառակը, սքողելով այն, դավանափոխությունը համարել են «անհրաժեշտություն», իսկ կաթոլիկության առաջին տարածիչ Օքսենտ Վրդարյանին՝ «երկրորդ Լուսավորիչ»: Այստեղից էլ մինչև այժմ մեր պատմագրության մեջ տիրում է այն թյուր կարծիքը, ըստ որի Տրանսիլվանիայի հայերը հեշտությամբ են դավանափոխ եղել և կամ նույնիսկ սկզբից ևեթ կարծես միացած են եղել Հռոմեական Եկեղեցու հետ: Ահա թե ինչու հայ գաղութների պատմության անվանի մասնագետ, պատմաբան-բանասեր Արշակ Ալպոյաճյանը

հարց էր հարուցում գրել Տրանսիլվանիայի հայոց պատմությունը «աննախապաշար ոգիով»:

Տրանսիլվանիայի հայերին դավանափոխանելու գործում կարևոր դեր են ստանձնել լվովի հայ կաթոլիկ թեմը՝ Վարդան արքեպիսկոպոս Հունանյանի գլխավորությամբ և բնիկ՝ մոլդովացի հայ Օքսենտ Վրդարյան վարդապետը: Սակայն նրանց հաջողությունը շատ չնչին կլիներ, եթե վերջիններիս թիկունքին կանգնած չլինեին Ավստրիայի կայսրը, պապը և Տրանսիլվանիայում գործող կաթոլիկ բարձր հոգևորականությունը: Կաթոլիկությունը տարածումը Տրանսիլվանիայում Ավստրիական կայսրության համար քաղաքական և տնտեսական մեծ նշանակություն ուներ: Նա մի կողմից Տրանսիլվանիային տեր դառնալու ճանապարհին աշխատում էր երկրի ներսում իր համար վստահելի հենարան ստեղծել, իսկ մյուս կողմից էլ, հայերին և մյուս ժողովուրդների հնավանդ սովորույթները արմատախիլ անելով, ուզում էր նրանց ձուլել: Ինչ վերաբերում է Կաթոլիկ Եկեղեցուն, նա հայերին բռնի կաթոլիկացնելու միջոցով ձգտում էր տեր դառնալ մի հարուստ թեմի և հայերից հլու քարոզիչներ պատրաստել, ինչպես հարևան Մոլդովայում, այնպես էլ այն վայրերում գտնվող հայերին ևս «գարձի» բերելու համար: Սակայն Տրանսիլվանիայի հայերի պայքարը հիշյալ քարոզչության դեմ շատ ուժեղ է եղել: Նույնիսկ այն ժամանակ, երբ կաթոլիկությունը Տրանսիլվանիայում հաղթանակած է համարվել, որոշ թվով հայեր կրկին վերադարձել են հնավանդ հայադավանությանը, իսկ կաթոլիկության հավատարմ մնացած հայերն էլ մեծ մասամբ ձեռնադրեցին են ընդունել այդ:

Երբ, ի վերջո, շտեկալով կատարված սպառնալիքներին և բռնություններին, հայերը ստիպվել են դավանափոխ լինել, շուրջ երկու հարյուր տարի նրանք անընդմեջ պայքար են մղել լատինամոլության դեմ: Ավանդապահ հայերը, թեև բռնի կաթոլիկացված, սակայն չեղմեցան դրանք աշխատել են ոգի իրենց պահպանել հայ ծեսը, հին տոմարը, հայկական հնավանդ սովորույթները: Ոչ պակաս երկարատև է եղել նաև հայերի մղած անընկճելի պայքարը իրենց երբեմնի հայկական ինքնուրույն եպիսկոպոսությունը վերականգնելու համար:

Տրանսիլվանիայի հայերի կողմից իրենց ազգային ինքնուրույնության պահպանման համար մղած այդ երկարատև պայքարի բացահայտման և վեր հանման նվիրված մի փորձ է ահա ներկա ուսումնասիրությունը:

1 1962 թվականի փետրվարի 6-ին մեղ գրած նամակից:

1. ԼՎՈՎԻ ՀԱՅ ԿԱԹՈՒԼԻԿ ԹԵՄԸ ԻՐԻՆՎ
ԿԱԹՈՒԼԻԿՈՒԹՅԱՆ ՏԱՐԱԾՄԱՆ ՀԵՆԱԿԵՏ
ՄՈՒԴՈՎԱՅԻ ԵՎ ՏՐԱՆՍԻՎԱՆԻԱՅԻ
ՀԱՅԵՐԻ ՄՈՏ

Նախքան կվովի հայ կաթոլիկ թեմի ստեղծումը, կաթոլիկական քարոզչությունը Ռուսիայում անձամբ գլխավորում էր պապը: Կաթոլիկական քարոզչությունը ներկա Ռուսիայի սահմաններում ապրող հայերի մոտ շատ հին պատմություն ունի: Բացի այն, որ դեռ 1399 թվականին Բոնիֆակիոս պապը (1389—1404) հրամայում է Տրանսիլվանիայի Բրաշով քաղաքում գտնվող «անհավատ»-ներին, ընդ որս նաև հայերին կաթոլիկացնել², հետագա դարերում ևս լատին միսիոներները հաճախակի հանդես էին գալիս նաև Մուղովայի հայերի մոտ և անում ամեն ինչ, նրանց Պապական Եկեղեցու գիրկը մղելու համար: Այսպես ուրեմն, 1582—1586 թվականներին Մուղովայում էր գտնվում Մանչի-նելի անունով լատին քարոզիչը³, որը 1582 թվականին այցելում է նաև Յաշի հայոց եկեղեցին և փորձում է նրանց դավանափոխ անել: Նա նկարագրում է, թե հայերը համեմատելի հարուստ վաճառականներ էին⁴: 1636 թվականին մի հայ կաթոլիկ միսիոներ Ռեմոնդի անունով, գործում է Յաշում և հանդիպում է բազմաթիվ տարբեր ժողովուրդների, որոնց մեջ հիշում է նաև հայերին⁵: Չենք կասկածում, որ այդ միսիոները ևս պետք է շարունակած լինեին իր նախորդից սկսված հայերին կաթոլիկության մղելու փորձերը: 1646—1648 թվականներին Մուղովայում հանդես է գալիս Բանդինուս Մարկուս իտալացի քարոզիչը: Նա իր ուղեգրության մեջ մանրամասն կանգ է առնում նաև Մուղովայի հայաշատ քաղաքների վրա, նշում է Մուշավայի, Յաշի, Ռումանի, Վասուլի, Գալացի, Բրուլատի մեջ ապրող հայերի թվի մասին, նրանց ունեցած նյութական բարգավաճ վիճակի, Մուշավայի հայոց առաջնորդանիստ վանքի գեղեցիկ լինելու և այլ հարցերի մասին⁶: Հայերով խորապես հետաքրքրվող միսիոները անկասկած պետք է, որ զբաղված լինեին նաև նրանց կաթոլիկացնելու գործով:

Այս բոլորից հետո, երբ ստեղծվեց Ռումի-նիայի հարևան կվովի հայ կաթոլիկ թեմը,

պապի համար այն դարձավ գլխավոր հենակետ, մինչև այդ Մուղովայի հայերին կաթոլիկացնելու անհաջող փորձերը հաջողությամբ պսակելու համար, մանավանդ, որ Հնաստանի և Մուղովայի այդ երկու հայ գաղութները իրեն եղբայր էին համարվում, ավանդաբար իրենց համարելով նույն Անի քաղաքից գաղթողներ: Նրանք համարյա նույն բարբառով էին խոսում և դարձյալ շարունակ զոգված էին տնտեսական, եկեղեցական և մշակութային սերտ կապերով: Եթե նախորդ քարոզիչները օտար լատին հոգևորականներ էին, ապա այժմ փոխվում էր հանգամանքը, հարևան Հնաստանի հայ գաղութը կկարողանար Մուղովա ուղարկել հայերին ազնու լատին և մասնավորապես հայ կաթոլիկ հոգևորականներ, որոնք նույնիսկ կարող էին ազգակցական կապերով էլ կապված լինել մուղովացի հայերի հետ:

Մենք տեսնում ենք, որ ահա այս շրջանին Մուղովայում գործում է հայտնի Ալոյզիոս Պիդուն (Louis Marie Pidou), որը Կղեմես Գալանոսի հետ կվովում հիմնադրել էր հայերի համար պապական դպրանոց 1664 թվականին: Նա Գալանոսի մահից հետո, 1666 թվականին, դարձել էր այդ դպրանոցի ղեկավարը: 1669 թվականին Պիտուն ևս, մեկ առ մեկ այցելելով Մուղովայի հայկական եկեղեցիները, փորձում է հայերին կաթոլիկացնել: Նա իր թողած հիշատակաբանում ուշագրավ տեղեկություններ է հաղորդում Մուղովայի հայոց այդ շրջանի թեմական կյանքի պատմության մասին: Ինչպես գրում էր Պիդուն, բաց անելով պապական դպրանոց, նա հույս ուներ, որ աշակերտներ կկարողանա ունենալ նաև Մուղովայի հայերից⁷, և այդ միջոցով ներսից պայթեցնելով հայ գաղութի միասնությունը, հնարավոր կլինեին հեշտացնել Մուղովայի հայերին կաթոլիկության մղելու գործը:

Այսպիսով, Պապական Եկեղեցու ձեռքին կարևոր դեր էր դառնում Հնաստանի նորաստեղծ հայ կաթոլիկ թեմը, Արևելյան Եվրոպայում մնացած ավանդապաշտ հայերին կաթոլիկության մղելու համար: Կվովի արքեպիսկոպոսությունը իր կաթոլիկական քարոզչությունն առաջ էր տանում երկու ուղղությամբ. առաջինը և ամենավաճառական ուղղված էր Տրանսիլվանիա ապաստանած մուղովացի հայերի դեմ, իսկ երկրորդը՝ Մուղովայում դեռևս ապրող, սակայն թվով փոք-

² „Anuarul Institutului de istorie natională din Cluj“, IV, 1929, p. 201.

³ Lucian Predescu, „Enciclopedia Cugetarea“, București, 1940, p. 511.

⁴ Hurmuzaki, „Documente...“, XI, p. 115.

⁵ N. A. Bogdan, „Orașul Iași“, 1913, Iași, p. 338.

⁶ V. A. Urechea, „Codex Bandinus“, „Analele Academiei Române“, XVI, 1893—1894.

⁷ Հ. Ս. Անասյան, «Հայկական Մասնավորություն», Ա, Երևան, 1959, էջ 419:

⁸ Տե՛ս «Բնի միություն հայոց Հնաստանի ընդ եկեղեցուն Հռովմայ», Ի Ս. Պետերբուրգ, 1884, էջ 1041 և այլն:

⁹ Նույն տեղում, էջ 12:

րացած ու անկազմակերպ վիճակում գտնվող հայերի դեմ:

Այս կապակցությամբ անհրաժեշտ է, սակայն, նշել, որ կվովի հայ թեմի առաջնորդական աթոռի հետ Մուղղվայի հայերի կապերը շատ հին և խոր արմատներ են ունեցել: 1365 թվականին, երբ ստեղծվեց կվովի եպիսկոպոսական Աթոռը, Մուղղվայի հայերը դեռևս սակավաթիվ լինելով, շուտով ահա այդ թեմի իրավասության տակ դրվեցին: Երևանի Մեսրոպ Մաշտոցի անվան Մատենադարանի ձեռագրերից մեկում հիշվում է Հովհաննես արքեպիսկոպոսը, որ 1379 թվականին Սիս գնալով, Կոստանդին կաթողիկոսից ձեռնադրվել էր արքեպիսկոպոս «ամենայն Ըստաց և Ալախաց աշխարհին»¹⁰, այսինքն առաջնորդ Արևմտյան Ուկրաինայի և Մուղղվայի հայերի: 1384 թվականին Մուղղվայի իշխան Պետրու Մուշատը (1378—1393) Մուղղվայի հայերին ենթարկում է կվովի հայ եպիսկոպոսի իրավասությանը¹¹:

Մուղղվայի Ալեքսանդրու Չել Բուն (Բարի) իշխանը (1400—1432) մեծ թվով հայեր է հրավիրում Մուղղվա և նրանց մի շարք արտոնություններ է շնորհում: Դարձյալ նա է, որ 1401 թվականին Սուլավայում հիմնադրում է առաձին հայկական թեմ, Մուղղվայի հայերին հանձնելով Հովհաննես եպիսկոպոսի իրավասությանը¹²: Թեև հետագայում էլ երբեմն Մուղղվայի հայերը ենթարկվում էին կվովի հայկական թեմին, բայց ավելի ուշ, հատկապես ԺԶ—ԺԷ դարերին, վերջնականապես մերթ Մուշավա և մերթ էլ Յաշ մայրաքաղաքներն են, որ դառնում են հայերի առաջնորդանիստ կենտրոնները: Գլխավորապես այդ է պատճառը, որ հետագայում, երբ Նիկոլ Թորոսովիչը լեհական արքունիքի օգնությամբ սկսեց լեհաստանի հայերի բռնի կաթողիկոսացման գործը, Մուղղվայի և Վալաքիայի հայերը, լինելով կվովից անկախ, կարողացան հետ մղել կաթողիկոսական ոտնձգությունները և երկար դարեր պահպանել իրենց լեզուն ու հայրենի ավանդությունները: Ոչ պակաս նպաստավոր է նաև այն հանգամանքը, որ Մուղղվայի հայերը ապրում էին ուղղափառ դավանության պատկանող մի երկրում:

Խիստ ուշագրավ է, սակայն, այն, որ դեռևս 1627 թվականին Մեղքիսեղեկ անարժան կաթողիկոսը Նիկոլ Թորոսովիչին, բացի լեհաստանի հայերից, նաև առաջնորդ էր նշանակել Մուղղվայի և Վալաքիայի հայերին¹³: Անհրաժեշտ է նշել, որ արժաթասեր Մեղքիսեղեկի որոշումը միակը չէր, որ Նիկոլին ենթարկել տար նաև Ռումինիայի ներկա սահմաններում ապրող հայերին, այլ որ Ուրբանոս Ը պապը ևս Նիկոլին և նրա հետևորդներին տալիս է կրեյու նույնպես Վալաքիայի և Մուղղվայի հայերի եպիսկոպոս տիտղոսը¹⁴: Որ իսկապես Նիկոլը այդ պաշտոնն է ստացել, այդ հաստատվում է նաև նրա կողմից զանազան ձեռագրերում և տարբեր ժամանակներում գրված հիշատակագրություններով: Այսպես, օրինակ, Նիկոլը 1629 թվականին ստորագրել է հետևյալ կերպ. «Նիկոլդայոս Թորոսեանց արքեպիսկոպոս և վալաքիայի աթոռակալ և Պուլտանաց երկրի (իմա Մուղղվայի) առաջնորդ և ամենայն լեհաց թագաւորութեան, որ կան բնակեալ հայկազուն սեռից...»¹⁵: Դեռևս 1658 թվականին Նիկոլը գրում էր իրեն մասին իբրև «Պուլտանայ երկրի հայոց առաջնորդ»¹⁶:

Այսպիսով, Նիկոլին տալով այդ պաշտոնը, մեկ նպատակ էր հետապնդում՝ լեհաստանում կաթողիկոսության ձեռք բերած հաջողությունները տեղափոխել նաև մուղղվական հողում: Այս արդեն Պապական Եկեղեցու կողմից կիրառված նոր գործելակերպ էր, աշխատանքի մի նոր եղանակ, քանի որ, ինչպես տեսանք, մինչ այդ դարեր շարունակ Մուղղվայում ապրող հայերին կաթողիկոսանելու փորձերը անհաջողությամբ էին վերջացել: Այժմ նաև Մուղղվալաքիայի «առաջնորդ» տիտղոսով, Նիկոլի և նրա համախոհների միջոցով, ավելի հեշտ էին կարծում հաջողության հասնել, մասնավորապես որ այսպիսով կարելի էր կարծել, որ արտաքուստ վերականգնած էին համարվում կվովի Աթոռի ավանդական իրավունքները Մուղղվայի հայերի նկատմամբ: Սակայն մի բան պարզ է, որ Նիկոլի և նրա հաջորդ Նիկոլականների կրած տիտղոսները նաև իբր Մուղղվայի հայերի եպիսկոպոս, հաջողություն ունենալ չէին կարող, քանի որ, ինչպես ասացինք, Մուղղվայի հայոց թեմը արդեն վաղուց ինքնուրույն

¹⁰ Մատենադարանի ձեռ. № 1527, էջ 7ա, 667բ և Լ. Ս. Խաչիկյանի «ԺԴ դարի հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ», Երևան, 1950, էջ 529:

¹¹ Gr. Goilav, «Biserica armena de prințările române», București, 1912, p. 5.

¹² P. P. Panaitescu, «Hrisovul lui Alexandru cel Bun, pentru episcopia armeană din Suceava», extras din «Revista istorică română». București, 1935.

¹³ Դեմ. Տաճ, «Արևելյան հայքի Պուլտովիան...», Վիեննա, 1891, էջ 31:

¹⁴ Chr. Lukacs, «Historia Armenorum Transilvaniae», Viennae, 1859, p. 68, 139.

¹⁵ Զ. Զ. Տաշյան, «Ծնունդի հայերեն ձեռագրաց Մատենադարանի Միթթարեանցի Վիեննա», Վիեննա, 1895, էջ 692:

¹⁶ Նույն տեղում, էջ 923:

էր դարձել Լվովից և ուներ իր սեփական հոգևոր առաջնորդները: Այստեղից էլ կարծում ենք, որ պետք է վերանայել Մաղաքիա արքեպիսկոպոս Օրմանյանի այն կարծիքը, ըստ որի, երբ Նիկոլի հաջորդ Վարդան Հունանյանը իր Աթոռը հայտարարեց էջմիածնից անկախ և Հոռմի Եկեղեցու հետ միացած, իբր անջատեց իրենից նաև Մուղղվայի, Վալաքիայում և Խուբովինայում ապրող հայերին, քանի որ Լվովի Աթոռը, ըստ Օրմանյանի, ընդհանուր առաջնորդություն էր բոլոր արևմուտյան գաղթականների համար¹⁷: Իրականում պետք է նկատել, որ Լվովի թեմը Նիկոլի ժամանակ արդեն իբրև ընդհանուր առաջնորդություն ստեղծեց աշխարհագրական նշանակություն ուներ և Նիկոլը իրեն իբրև Մուղղվայի հայոց առաջնորդ հիշատակած տարիներին (1627—1658), ինչպես նաև հետո էլ Մուղղվայում գրված ձեռագրերում, մենք գտնում ենք հիշատակված Մուղղվայի հետևյալ հոգևոր առաջնորդներին. 1624—1630 թ. թ.՝ հայտնի գրիչ և ծաղկող Ղազար Բաբերդացուն, 1640—1643 թ. թ.՝ Անդրեաս արքեպիսկոպոսին, 1646—1652 թ. թ.՝ Մինաս վարդապետին, 1654—1655 թ. թ.՝ Անտոն եպիսկոպոսին, 1659—1669 թ. թ.՝ Սահակ եպիսկոպոսին և 1672—1676 թ. թ.՝ Մինաս Զիրիֆտար օղու Եվդոկիացի եպիսկոպոսին:

Այսպիսով, Մուղղվայի հայ թեմը, ունենալով իր ինքնուրույն թեմական առաջնորդությունը, Նիկոլ Թորոսովիչի և նրա հաջորդների կողմից նաև իբր Մուղղվայի հայոց առաջնորդ կրած կեղծ տիտղոսը, լուկ անվանական էր դառնում և այս խորամանկ ձևով հայերին կաթոլիկացնելու ջանքերը հաջողություն ունենալ չէին կարող: Ավելացնենք դարձյալ, որ Նիկոլի նման ձախորդության է մատնվում նաև Անտոն եպիսկոպոս Սերբերդյանցի փորձը, որն սկզբնական շրջանում երկար ժամանակ իբրև այցելու, 1645—1655 թվականներին, ձեռնադրություններ էր կատարել Մուղղվայի դանազան հայկական եկեղեցիներում և վանքերում, սակայն ավելի ուշ՝ 1660 թվականին, նա արդեն Լվովում գործակցում է Նիկոլ Թորոսովիչին և մասնակցում են միասին, Լվովի կաթոլիկ արքեպիսկոպոսի գլխավորությամբ, Լուցք քաղաքի եկեղեցու համար, Ստանիսլավ Զուբրյոյ առնումով անշուշտ օտար հոգևորականին իբր եպիսկոպոս օծելուն: Ահա այստեղ է, որ բացի Լվովի ֆռանկաց արքեպիսկոպոս Հովհաննես Դառնովսկիից, որը գլխավոր ձեռնադրողն էր, նա հիշում է նաև «Տէր Նիկողայոս Թորոսեանց»-ին իբր «արքեպիսկոպոս Հայոց» Լովան» և ապա «ես Անտոն Սերբերդ-

յանց, եպիսկոպոս հայոց Պողոտանյա և վարդապետ...»¹⁸: Այս հիշատակարանից պարզ երևում է, որ Նիկոլը ճարահատ փոխել էր իր գործելու եղանակը և Մուղղվայի հայերի առաջնորդ լինելու անվանական իր տիտղոսը շնորհել էր, երկար ժամանակ Մուղղվայի հայերի կյանքին քաջածանոթ, և մի ժամանակ նույնիսկ այդ թեմի առաջնորդ դարձած մի անձնավորություն՝ Անտոն Սերբերդյանց եպիսկոպոսին, որն իր այդ հանգամանքներով ավելի հեշտ կարող էր հաջողության հասնել, քան ինքը՝ Նիկոլը: Սակայն այս վերջինի թեկնածությունը ևս դատապարտված էր ձախողություն կրելու, քանի որ Անտոն եպիսկոպոսը Լվովում դառնալով Նիկոլի համախոհներից մեկը, պետք է որ արդեն իսկ գծոված լիներ Մուղղվայի հայերի հետ և իբրև առաջնորդ կրած նրա տիտղոսը ոչ մի արժեք այլևս չէր ներկայացնում: Մեր այս կարծիքը հաստատվում է հատկապես նրանով, որ Մուղղվայի հայոց թեմը արդեն 1659—1669 թվականներին իբրև հոգևոր առաջնորդ ուներ Սահակ եպիսկոպոսին¹⁹: Կաթոլիկական քարոզչությունը դարձյալ ոչ մի օգուտ չբերեց նաև Նիկոլի տեղակալ Հովհաննես Քարամատանանցի կամ Քերումովիչի կրած «եպիսկոպոս Պողոտանիոյ» (իմա՝ Մուղղվայի) անունը, քանի որ, ինչպես ճիշտ նկատել է Տանը²⁰, նույնիսկ Լվովի վարժարանի տեսուչ Պիտուն հիշյալ Քերումովիչի «առաջնորդության» շրջանում Մուղղվայի հայոց թեմի առաջնորդ էր հիշում Հակոբ կաթողիկոսին՝ ձեռնադրված 50-ամյա վերոհիշյալ Սահակ եպիսկոպոսին, և որը 20 քահանա ուներ իր իրավասության տակ:

Այսպիսով, կաթոլիկացած հայ հոգևորականների կողմից իրենց նաև Մուղղվայի հայերի առաջնորդ կոչելը բոլորովին խորամանկ ու կեղծ մի միջոց էր և արվում էր այդ հայերին կաթոլիկացնելու դիտավորությամբ: Սակայն, քանի որ նախ Մուղղվայի հայերը լավ էին կազմակերպված, և երկրորդ, որ Մուղղվական պետությունը հունադավան էր և վերջապես երրորդ, որ Մուղղվայի հայ ազգաբնակչությունը քաջատեղյակ էր Լեհաստանում ապրող իրենց եղբայրակիցների ճակատագրին և հնարավորության սահմաններում Մուղղվայի հայկական քաղաքները ուղիարինացի ավանդապաշտ հայերի համար էլ մխիթարության կենտրոններ էին դարձել, հետևաբար դավանափոխության հարցը Մուղղվայում հաջողություն ունենալ չէր կարող: Կան փաստեր, որ բազմաթիվ հայեր Լեհաս-

18 Հ. Հ. Տաշյան, նշված աշխատությունը, էջ 776:

19 Ս. Քոլաբեյան, «Գեոլա հայաբազմի ձեռագրերի ցուցակ» (անտիպ):

20 Դեմ. Տան, նշված աշխատությունը, էջ 35:

17 Մաղաքիա արքեպիսկոպոս Օրմանյան, «Ազգապատում», Բ, էջ 2653—2654:

տանից գալիս էին Մուղղվայի սահմանամերձ քաղաքները և կատարել էին տալիս իրենց երեխաների մկրտությունը և կամ բերում էին իրենց ննջեցյալներին և թաղում հնավանդ ծեսով²¹։ Իսկ երբեմն էլ նույն հայերը գալիս էին մշտական բնակություն հաստատելու Մուղղվայի հողում, իրենց եղբայրակիցների մոտ, որոնց հետ դարեր շարունակ իրենց պապերը հարազատ էին զգացել և մշակել էին տնտեսական և մշակութային սերտ կապեր։

Սակայն պատկերը այժմ փոխվում էր, երբ 1672 թվականին և հետո Մուղղվայից հայերը սկսում են գաղթել Տրանսիլվանիա։ Լվովի հայ կաթոլիկ արքեպիսկոպոսությունը ժամանակավոր կերպով կանգ էր առնում կաթոլիկական քարոզչությանը արշավելու Մուղղվայում դեռևս մնացած հայերի վրա և ամբողջ ուժը կենտրոնացնում էր Տրանսիլվանիայի հայերին կաթոլիկացնելու գործին։ Կաթոլիկական քարոզչության համար Տրանսիլվանիայում երկու նպաստավոր հանգամանք կար, նախ այն, որ հայերը ցիրուցան և պաշտպանության կարոտ էին, իսկ երկրորդ, որ նրանք գտնվում էին այնպիսի մի երկրում, որը շոտով մաս էր կազմելու կաթոլիկական քարոզչության մեծ գործակից հանդիսացող Ավստրիական կայսրությանը։ Ահա թե ինչո՞ւ ժեղարի վերջում Հայաստանում երկարամյա կաթոլիկական քարոզչության մեծ փորձ ունեցող և նիկոլի հաջորդ Վարդան Հունանյանը, որը ուշի-ուշով հետեւում էր Մուղղվայի հայերի գաղթին դեպի Տրանսիլվանիա, հասած գտավ այն վայրկյանը, երբ անհրաժեշտ էր հնարքներ մտածել և ամբողջ ուժով խոչնալ Տրանսիլվանիա գաղթած հայերի վրա և մեկ թափով նրանց ընդունել տալ կաթոլիկությունը, և ապա միայն վերսկսել բուն Մուղղվայում մնացող հայերի վաղուց սկսված սակայն անհաջողության մատնված կաթոլիկության մղելու գործը։

Պետք է նշել սակայն, որ Լվովի հայ կաթոլիկ թեմի և ընդհանրապես հռոմեական քարոզչության այս շրջանի պատմության համար մեծ գլուտ էր Օքսենտ Վրդարյանի անձնավորությունը։ Նա բնիկ մուղղվացի հայ էր և որդին էր բողոքացի հայ վաճառական և այդ քաղաքի հայոց դատավոր Լուսիկ Վրդարյանի Վրդարյանը դեռ շատ վաղ հասակում, հավանաբար դարձյալ Լվովի միջոցով, ընկել էր կաթոլիկության գիրկը, տասնչորս տարի (1670—1684) Հռոմի Ուրբանյան

քարոզչական դպրոցում սովորելուց հետո, դարձել էր հողատրական և որպես կաթոլիկ քարոզիչ ուղարկվել էր Տրանսիլվանիա՝ իր հայրենակիցներին կաթոլիկացնելու առաքելությունով։ Այդտեղ էին գաղթել Բոտոշանից նաև իր ծնողները և քարոզչության գործը նա սկսեց առաջին հերթին իր տնից։ Նա էր, որ, ինչպես գրում է Հասկարյանը, «Մինաս հետնվածով (ընդգծումը մերն է—Ս. Ք.) եպիսկոպոսը Հռոմա Եկեղեցվո գողը դարձուց»²²։ Այս շրջանում արդեն ամեն տեղ զգացվում է Լվովի հայ կաթոլիկ թեմի գերագույն իշխանությունը։ Մինասի մահից հետո, Վարդան Հունանյանը 1687 թվականին գրած մի թղթով Վրդարյանին Տրանսիլվանիայի հայոց եպիսկոպոսի փոխանորդ և տեսուչ էր նշանակել։ Քիչ անց, ինչպես կտեսնենք, Ալեքսանդր Ը պապը նրան Տրանսիլվանիա գաղթող հայերի վրա առաքելական փոխանորդ և երեսփոխան անվանեց, իսկ հետո, 1691 թվականին, Հունանյանի մոտ Լվովում եպիսկոպոս ձեռնադրվեց և որից հետո, ինչպես գրում է նույն Հունանյանը իր «Առ Եկեղեցի» թղթում, «և գնացեալ ի Թուրքսիլուանիայ զհայս անդէն եղեալս միաբանեցոյց ընդ Սրբոյ Եկեղեցւոյն Հռոմայն»²³։ Որ իսկապես Տրանսիլվանիայի հայերին կաթոլիկության մղելու գործում ղեկավար դեր է խաղացել Լվովը, այդ երևում է նաև Տրանսիլվանիայի հայերի կյանքին քաջատեղյակ Ստեփանոս Ռոշբայի իր ժամանակագրության մեջ թողած տողերից, ուր, խոսելով նիկոլ թորոսովիչի մահվան մասին, գրում է հաև հետևյալը. «...Ձի երկարածիդ ամաց տածանմամբն՝ երկուց ի Հռովմ, երկիցս յարեելս երթալով, զազգ մեր Հայոց ի Լեհաստանն՝ ի հնազանդութիւն Սուրբ Սօր Եկեղեցւոյն Հռովմայ դարձոյց. յորմէ և ի Մաճառս (իմա՝ Տրանսիլվանիա—Ս. Ք.) և յայլ տեղիս ուղղափառութիւնն սփռեցաւ...»²⁴։

Նույն շրջանում, դարձյալ Լվովում, Հունանյանի մոտ է որ, Մուղղվայի հայերի ավագերեց Նիկա Մնտրուլը դավանափոխ է լինում, այլոց հետ միասին։ Հունանյանը այդ մասին գրել է. «Ի նոյնում ամի (իմա՝ 1691) տէր Նիկայ Սէշովցի, Մնտրուլ անուանեցեալ, աւագ քահանայ ընդ ամենայն երկիրն Պոլտանայ, առաջի իմ արար դաւանութիւն... աստ ի Լեօպոլիս»²⁵։

²² Վ. Վ. Բախարյան, «Եկեղեցական պատմություն...», Վիեննա, էջ 384։

²³ Հ. Ղ. Ալիշան, «Եւամենից, տարեգիրք Հայոց Լեհաստանի եւ Ռումինիոյ հաւատչեայ յաւելածովք», Վենետիկ, 1896, էջ 128։

²⁴ Նույն տեղում, էջ 143։

²⁵ Նույն տեղում, էջ 128։

²¹ «Ժամանակագրութիւն Գրիգոր վարդապետի Կամախեցայ կամ Դաւանագացոյ», հրտ. Մեսրոպ վարդապետ Նշանյան, Երուսաղեմ, 1915, էջ 385, 588, —«Բուսի միութիւն հայոց...», էջ 89, 112, 192։

Նույնպես, պատմաբան Ն. Յորգան, նշելով հիշյալ սուլթանի Եղիա, կոչեցյալ Մանուկ ավագներիցի ալ 8 պատվիրակների հետ դավանափոխ լինելու մասին, ինքե հաստատում է, որ կվովի թեմը իրենից կախման մեջ էր պահում Տրանսիլվանիայի հայերին²⁶:

Նկատի ունենալով Հունանյանի դերը, — թինչպես նաև ուրիշ մեկ քանի ապացույցներ, — գրում է գեղացի Լստիարյանը, — կվկայեն որ Դրանսիլվանիայի հայերը կեմբերգի հայ արքեպիսկոպոսի իրավասության տակն էին²⁷: Սակայն կվովի իշխանությունը միայն այսքանով չէր վերջանում. հայտնի է, որ Նիկոլը, Քեադինյան հոգևորականները, ինչպես նաև Հունանյանը, Քերիմովիլը և ուրիշներ կհաստանի հայերին կաթողիկոսացնելուց հետո, սկսել էին նաև սրբազրել հայ եկեղեցական բոլոր գրքերը, նրանցից մի քանիսին բոլորովին մերժելով, ուղղակի թարգմանել էին լատիներենից: Ահա կվովի նախաձեռնությամբ սրբազրված և կամ նոր կազմված այդ եկեղեցական գրքերն են, որ մուտք էին գործում նաև Տրանսիլվանիայի հայաշատ քաղաքների կաթողիկոսական եկեղեցիները: Տրանսիլվանիայի Գեոլա, Եղիսաբեթուպոլիս (այժմ Դումբրևկեն), Կլուժ և Ֆրու-մոսսա քաղաքներում մեզ հանդիպել են բավական թվով ձեռագրեր, որոնք կա՛մ արտագրվել են կվովում, Կամենիցում, Ստանիսլավովում և կամ ընդօրինակվել են այդ վայրերում գրված ձեռագրերից: Ինչպես գրում է Հ. վարդապետ Գաթրճյանը, «Լեհահայոց ծխարանը կամ Մաշտոցը ծալրե ի ծալր նոր թարգմանություն է լատիներենի: Խորհրդատետրն այսպիսի վիճակի չհասավ, սակայն վերջ ի վերջո հասավ հանգյալ այնպիսի կերպարանքի մ'որ խառնուրդ մըն է մեր սովորականին և Միսալին»²⁸: Ստեփանոս Ռոշքան, որ մի ժամանակ այցարար էր Տրանսիլվանիայի հայոց, 1730 թվականի դեկտեմբերի 6-ի նամակով, ուղղված Խաչատուր վարդապետին, ծանուցանում է, թե հիշյալ ծխարանը արդեն գործածության մեջ էր կհաստանի և Տրանսիլվանիայի հայերի մոտ²⁹: Զբավականանալով այդքանով, քիչ հետո կտեսնենք, թե կվովի թեմը, երբ վերսկսեց Մոլդովայում ապրող հայերին կաթո-

լիկության մղելու փորձերը, սրբազրված զանազան եկեղեցական գրքեր մեծ հնարքներով կարողացավ մուծել նույնիսկ Մոլդովայի հայոց եկեղեցիներից ներս:

2. ՏՐԱՆՍԻԼՎԱՆԻԱՅԻ ՀԱՅԵՐԻՆ ԴԱՎԱՆԱ- ՓՈՆ ԱՆԵԼՈՒ ԱՌԱՋԻՆ ՇՐՋԱՆԸ (1684— 1690 թ. թ.) ԵՎ ԱՎԱՆԴԱՊԱՀ ՀԱՅԵՐԻ ՊԱՅՔԱՐԸ

Տրանսիլվանիա ապաստանած հայերը 1672—1686 թվականների ընթացքում, 14 տարի շարունակ, ազատ էին դավանելու իրենց կրոնը: Այս շրջանի պատմության մասին թանկագին մի փաստաթուղթ է հանդիսանում հայերի կողմից 1693 թվականին կեոպուդ կայսրին ներկայացված հուշագիրը: Այստեղից հայտնի է դառնում, որ հայերը սկզբնական շրջանում խնդրել էին, որ իրենց օրապահիկը ճարելու համար առևտրի ազատություն տրվի և, նկատի առնելով նաև իրենց նյութական ծանր վիճակը, մեկ-երկու աղոթատեղի շնորհվի: Տրանսիլվանիայի եպիսկոպոսական տեղապահ Սեբեկերին խոստացավ այդ բոլորը կատարել, եթե «իրենց հավատքին ճիշտ քննութենեն հետ հայտնի երևա, որ հոռմեական կաթողիկե կրոնը կդավանին»³⁰: Հայերը, պահպանելու նպատակով իրենց հայրենի սովորությունները, ինչպես ասված է հուշագրում, ստիպվեցին թաքցնել իրենց «հերձվածող» լինելը: Այն ժամանակ երկու մատուռ տրվեց իրենց, մեկը Զուրջովում, իսկ մյուսը՝ Չիկում, այն պայմանով, որ հայերը սրանից հետո էլ «չերմեռանդ կաթողիկե» ուղղափառներ պիտի մնան»³⁰: Ահա այս ժամանակ է, որ Տրանսիլվանիա է ժամանում բնիկ բուռնացի Օբսենտ վարդեպետը, կամ Օբսենտ վարդապետ կաթողիկացած հայ վարդապետը, գաղթող հայերին կաթողիկոսության մղելու գիտավորությամբ: Նա մերձավորներից էր կվովի առաջնորդ վարդան Հունանյանի և իր ուսումը ստացել էր Հռոմի Ուրբանյան վարժարանում: Ինչպես նշված է վերոհիշյալ հուշագրում, Օբսենտը հասնելով Զուրջով, հայերի «հերձվածող» լինելու գաղտնիքը հայտնել էր Տրանսիլվանիայի եպիսկոպոսական տեղապահ Սեբեկերին: Տեղապահը այդ լսելով, հայերին գործածության համար տրված երկու մատուռները հետ վերցրեց Օբսենտի ձեռքով: Նույն հուշագրության մեջ ասված է. «Ավրսենտիոս... Աստուծո այգվուն մեջ այնպիսի եռանդով գործեց, որ վեց տարվան մեջ, այ-

²⁶ N. Iorga, „Armenii si Români: o paralelă istorică...“, 1914, p. 69.

²⁷ Վ. Վ. Ըստիարյան, Նշված աշխատությունը, էջ 385:

²⁸ Հովսեփ վարդապետ Գաթրճյան, «Մրադան պատարագամատոյցը Հայոց...», հրատարակեալ հանգերձ լաւելուածովք ի Հ. Յակովլեոսի վարդապետէ Տաշնան», Վիեննա, 1897, էջ 594—595:

²⁹ Նույն տեղում:

³⁰ Գ. Գովրիկյան, «Հայք յնդաբեթուպոլիս Դրանսիլվանիոյ, 1780—1825», Բ, Վիեննա, 1899, էջ 154:

սինքն 1684-են 1690, Տրանսիլվանիո ալ և ալ տեղերը սփռված բոլոր հայերը հանդիսություն մը Հոռմեական Եկեղեցիին հարեցան...»³¹։ Վրդարյանը իր այս գործունեության համար կաթողիկական աղբյուրներից անվանվել է անգամ «երկրորդ լուսավորիչ»։ Ահա թե ինչ է գրված Եղիսաբեթուպոլսի հայոց եկեղեցու մի գնդի մեջ դեռեղված հիշատակարանում. «Երկրորդ լուսավորչի մը պես երևան ելավ Ավստրիայի Վրդարյան և հայոց փոքրիկ հոտը՝ հավատքի լուսույն մեջ սկսավ զվարճանալ ու կուրուքյան մթնոթնեհն ածանվիլ»³² (ընդգծումը մերն է—Ս. Ք.)։

Ըստկարյանը ևս մեծարելով Վրդարյանի այս «գործը», գրում է. «Զարմանալի անհամակուրությամբ (ընդգծումը մերն է—Ս. Ք.), հոռեղված հայոց դարձին սկսավ աշխատիլ, և զանոնք ամբողջ Հոռմա Եկեղեցվո հետ միաբանեց...»³³։

Այս հուշագրում, որն ըստ Գ. Գովրիկյանի, «անշուշտ Ավստրիայի Վրդարյանին թելադրությամբ՝ մանավանդ թե գործակցությանը գրված է առեղծոքաբար կայսր»³⁴, առաջին հայացքից շատ հեշտ և խաղաղ է պատկերված Տրանսիլվանիայի հայերի կաթողիկոսության գործը։ Տրանսիլվանիայում կաթողիկոսության տարածման նույն խաղաղ ոճը զգացվում է նաև այդ կապակցությամբ Վ. Հոռմանյանի և Ս. Ռոշբայի ԺԸ դարի սկզբին թողած տողերից և որոնք քիչ առաջ մեջ բերեցինք։ Նոր պատմագրության մեջ ևս շտապ և խաղաղ կերպով է պատկերվել Տրանսիլվանիայի հայերի մոտ կաթողիկոսության «հաղթանակը»։ Ըստկարյանը գրել է. «Տրանսիլվանիայի հայք Մոլդովային եկած ըլլալով, հերձվածող էին, իրենց Հոռմա Եկեղեցվո հետ միաբանությունն յոթևտաներորդ դարուն վերջերն եղավ»։ Եվ կամ Վրդարյանը «զանոնք (իմա՝ Տրանսիլվանիայի հայերին) ամբողջ Հոռմա Եկեղեցվո հետ միաբանեց...»³⁵։ Զ. Ալիշանը ևս գրում է, որ Տրանսիլվանիայի հայերը, «ի վերջ կոչս ԺԸ դարու միաբանեալք ընդ հոռմաականս»³⁶։ Մ. արքեպիսկոպոս Օրմանյանը ևս, հետևելով ընդունված կարծիքին, գրել է. «Արդեն կաղմակերպյալ չէին նոր գաղթականները և Ավստրիո կայսրության պաշտպանության ալ կկարոտեին, ուստի շատ դյուրավ կառարկե-

ցավ հունգարահայերուն դավանափոխությունը (ընդգծումը մերն է—Ս. Ք.)»³⁷։

Որոշ գիտնականներ էլ ոչ մի խոսք չեն գրել Տրանսիլվանիայի հայերի կաթողիկոսության մասին։ Այս կապակցությամբ բավականաճանաչում ենք միայն հիշատակել Փ. Տուռներիզ օտար հայագետի գործը, որտեղ խոսելով հանդերձ կաթողիկական քարոզչության մասին, ինչպես Հայաստանում, այնպես էլ հայ գաղութներում և հատկապես Լեհաստանում, ոչ մի բառ չի նվիրում Տրանսիլվանիայի հայերին, միայն աշխատության վերջում մի տեղ գրում է, որ 13 000 հայ կաթողիկոսներ կան հին Ավստրո-Հունգարիայում³⁸։ Այստեղից էլ սակավամաց որևէ ընթերցող գուցե կկարծի, թե Ավստրո-Հունգարիայի, ներառյալ նաև Տրանսիլվանիայի հայերը, արդեն իսկ ի սկզբանե կաթողիկոս են եղել։

Սակայն իրականում փաստերը ցույց են տալիս, որ Տրանսիլվանիա գաղթող հայերը և իրենց ղեկավարները երկար ու համառ պայքար են մղել կաթողիկական քարոզչության դեմ։ Վիեննայի Միաթաղային գիտնական բնիկ գեոլոգի Զ. Գ. Գովրիկյանը, որը մեծ վաստակ ունի Տրանսիլվանիայի հայերի պատմությունը ուսումնասիրելու գործում, տեղի հայերի կաթողիկոսության շուրջ գրում է, որ Օթսենտը Հոռմից անցել էր Տրանսիլվանիա «այն բացորոշ կամոք, որ Մոլդավիային հոռ գաղթող ազգայիններուն ուղղափառության ճշմարտությունները ճանչընեն»։ Իր այս դիտման ամենեն առաջ և ամենեն ավելի ընդգիմացավ Մինաս Զիրիֆտար օղու եպիսկոպոսը³⁹։ Որ հայերը ծայր աստիճան ընդդիմացել էին Վրդարյանին ու դիմել նույնիսկ Տրանսիլվանիայի կառավարությանը, այդ երևում է նաև Զ. Գ. Գովրիկյանի հետագա տողերից. «Իրենները՝ զինք իբրև խաղաղության մրդովիչ ու հավատքի խոռվարար Դրանսիլվանիո կառավարության ամբաստանեցին։ Բայց չվախցավ, սկսած գործեն ետ չկեցավ, չորս տարի անսվաղ գործեց բանիլ և գործով։ Վերջապես իր աշխատությունը վարձատրվեցավ, այնու՝ որ նույնիսկ անոնք՝ որոնք իր ամենեն մեծ թշնամիներն էին ի մեջ այլոց Մինաս քահանայից բաղմունությամբ մը հայտնեցին իր առջև թե Ուղղափառ Եկեղեցին դառնալու կփափաքին»⁴⁰։

³⁷ Մաղախա աբեպիսկոպոս Օրմանյան, «Ազգապատում», Ա, Կ. Պոլիս, 1914, սյունակ 1820։

³⁸ Փ. Տուռներիզ, «Հայաստան և հայ եկեղեցական պատմություն», Վենետիկ, 1930, էջ 161։

³⁹ Գ. Գովրիկյան, «Դրանսիլվանիո հայոց մետրոպոլիտը կամ նկարագիր Կերլա հայաբաղադրի ի գիր և ի պատկեր», Վիեննա, 1896, էջ 119։

⁴⁰ Նույն տեղում։

(Շառունակի)

³¹ Գ. Գովրիկյան, նշված աշխատությունը, էջ 157։

³² Նույն տեղում, էջ 73։

³³ Վ. Վ. Ըստկարյան, նշված աշխատությունը, էջ 384։

³⁴ Գ. Գովրիկյան, նշված աշխատությունը, էջ 150։

³⁵ Վ. Վ. Ըստկարյան, նշված աշխատությունը, էջ 384։

³⁶ Զ. Ալիշան, «Սիսական, տեղագրություն Սիսնայ աշխարհի», Վենետիկ, 1893, էջ 463։